

ISSN 2313-4593

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

*До 100-річчя Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара (1918–2018)*

ДОСЛІДЖЕННЯ З ЛЕКСИКОЛОГІЇ І ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Випуск 18

*Збірник наукових праць
за редакцією доктора філологічних наук,
професора І. С. Попової*

ДНІПРО • ЛІРА • 2017

СИМВОЛ ВОДОРИБОС В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Досліджено прадавній символ ВОДОРИБОС в українській мові. Установлено, що його ядрну зону складають смисли 'неподільність', 'усепоглинуність' і 'значущість', приядерну – образи із нерозривною єдністю ознак риби та води. Виявлені діалектні назви риб та іхтіономени свідчать про значущість символіки ВОДОРИБОСа. Периферійну зону символу утворюють фразеологічні одиниці різних типів, які набули метафоричних значень, утративши символічне.

Ключові слова: символ ВОДОРИБОС, символічне значення, метафоричне значення, діалектні назви риб, іхтіономени, паремії, власне фразеологізми.

Исследован древний символ ВОДОРИБОС в украинском языке. Установлено, что его ядрную зону составляют смыслы 'неразрывность', 'всепоглощаемость' и 'значимость', приядерную – образы с единством признаков рыбы и воды. Выявленные диалектные названия рыб и ихтиономены свидетельствуют о значимости символики ВОДОРИБОСа. Периферийную зону символа образуют фразеологические единицы разных типов, которые приобрели метафорические значения, утратив символическое.

Ключевые слова: символ ВОДОРИБОС, символическое значение, метафорическое значение, диалектные названия рыб, ихтиономены, паремии, собственно фразеологизмы.

The ancient symbol VODORYBOS (waterfish) in the Ukrainian language is studied in the article. It is found out that its core zone consists of indivisibility, whole-devouring and necessity senses. Its near-core zone contains the images of inseparable unity of fish and water features. The identified dialect fish names and ichthyological nomenclature are the evidences of VODORYBOS's symbolism importance. Various types of idioms, which gained metaphoric meanings and lost symbolic ones, are included into the periphery zone of the symbol.

Keywords: symbol VODORYBOS, symbolic meaning, metaphoric meaning, dialect fish names, ichthyological nomenclature, paremias, actual idioms.

Дослідники довели, що в українській мові символи (концепти) ВОДА і РИБА постають у більшості дискурсивних формацій [4; 5; 11; 13; 14]. І це цілком природно, бо воду споконвіку боготворили як безпосередньо, так і в образах тих, хто водиться в ній.

Символ ВОДА – ключовий у мовній свідомості українців, мотивований притаманною їм натурфілософією, відтвореною в когнітивній і мовній картинах світу [11, с. 71]. Споконвічно слов'янський апелятив *dupaŋj* 'велика вода' відбито в українському фольклорі: *Грають*

води, як Дунаї [7, с. 54], Гой у тих кудрях сив сокіл сидит. В Дунай ся дивит, там виза видит, з визом говорит: Гой ци тепер так, як в первовіку? [6, с. 111]. Те, що вода належить до першоелементів світу, його основних стихій, засвідчує І. Франко, коментуючи галицьку паремію *Вода – наша мама*: ‘вода – джерело всякого органічного життя’ [наведено за: 11, с. 63]. Видатний український мовознавець О. Потебня у своїй праці «Про деякі символи в слов’янській народній поезії» серед основних називає *вода холодна* (здоров’я), *бистра вода* (швидкість: текти – утікати), *світла вода* (швидкість води споріднена, з одного боку, зі швидким рухом узагалі, з іншого – зі світлом) [17, с. 54, с. 58, с. 71]. Таку й схожу символіку води бачимо в структурі українських приказок *І риба не пливе (не плине) проти бистої води; Великій рибі в глибокій воді плавати; У мутній воді риб[к]у ловити (вудити)* (8, с. 643, с. 414, с. 449). Переосмислений рибальський професійний вислів *виводити на чисту воду* [2, с. 88] став загальнонародним фразеологізмом з яскравою образністю, чому сприяв концепт *вода* як міфологічна універсалія, першоелемент язичницької свідомості, коли чистоту в усіх її значеннях пов’язували з очищувальною силою води.

РИБА (а точніше *риба у воді*) – символ у більшості світових культур, як-от: чудесна *риба Кара в світовій річці Рáнгхе* в іранській міфології [15, с. 367], *вселенська риба Виз* як символ водної стихії і перше втілення Всевишнього в слов’янській міфології [13] тощо. Етимологи припускають походження псл. *ryba* з **jryba*, яке могло з’явитися внаслідок метатези з **jŭrbā*, спорідненим з лит. **jūrės*, лтс. *jūra*, прус. *iūrin* ‘море’, вірм. *jur* ‘вода’ (іє. **ūr-* ‘вода’) [9, с. 72].

Дослідивши еволюцію концепту РИБА в українській мові у фольклорних та середньовічних текстах, Г. Галаш висновковує: серед приказок, пов’язаних з рибальством і приготуванням риби, найчастіше використовують аспект *життєвого середовища риб*, а саме поєднують поняття *риба* з поняттям *водойма* (море, озеро, став, вода) [5, с. 21]. Дослідниця наголошує на засадничій неподільності (тут і далі підкреслив Р. М.) вислову *як риба в воді* чи *риба з водою* в українських приказках, загадках і замовляннях, відзначаючи розбіжності його культурних конотацій у цих дискурсах. Якщо в українських замовляннях риба «ніколи не фігурує поза контекстом апелювання до водної стихії» (*Місяць у небі, кит-риба в окіяні, дуб на землі; Гора з горою, камінь з травою, риба з водою!* тощо), то «в текстах загадок і приказок це порівняння вже дещо втратило зв’язок зі своїм міфологічним підґрунтям» [Там само, с. 24–25].

Вивчивши грецизми і латинізми в українських фольклорних текстах, В. Вакуленко виділив у жанрі українських героїко-фантастичних казок лексему *кит*, яка зберігає успадковану ще від міфологічної свідомості семантику. *Кит* має таку рису, як ненажерливість,

зближуючись у цьому з концептом ВОДА як поняттям стихії, уособлюючи її руйнівну силу. Зовнішнім атрибутом кит-риби постає море як один з гіпонімів ВОДИ. Дослідник відзначає, що в замовляннях лексему кит уживають разом з постійним локусом – в океані. Кит має контекстуальні синоніми: *щука, риба, місяць і дуб*. Отже, В. Вакуленко висновковує: 1) на українському ґрунті слово кит актуалізує периферію семантичного ядра концепту – ‘схожий на рибу’, що є метафорою, прикладом донаукової, міфологічної картини світу; 2) слово кит пов’язано з концептами ВОДА, ТВАРИНА, РИБА й утілює в українському фольклорі воду як один зі складників буття [3, с. 82–83].

У староукраїнській мові назви великість води ‘повноводдя’ (11, с. 218) і велиорыбъ ‘кит’ (діал. великориб) (11, с. 219) координувала інтегральна сема ‘великий розмір’. Староукраїнська лексема бѣгъ на позначення плину води (11, с. 141) корелює з буковинською іхтіоназвою бѣглица ‘всяка дрібна риба’ (9, с. 28). Можливо, від санскритського слова ВАР/ВАРА ‘вода’ (1, с. 46) постала лексема варунокъ ‘недорослі риби, нарибок’ (4, с. 189).

У такий спосіб в окремих жанрах українського фольклору можна реконструювати символ ВОДОРИБОС і простежити його еволюцію в українській когнітивній і мовній картинах світу.

Ядерну зону цього символу формують смисли ‘неподільність’, ‘усепоглинуність’ і ‘значущість’.

Значення ‘неподільність’ засвідчують абсолютні синоніми вода і риба у складі стійких образних висловів Чий беріг, того й вода (3, с. 27) – Чий берег, того й риба (13, с. 339); З щастям по гриби ходить, з щастям в рибу бродить (насправді у воду бродить. – Р. М.), а без щастя ні вон, а ні за поріг (13, с. 112).

Конфіксальні похідники-синоніми від риба і вода у варіантах приказки На безриб’ї (на безвідді) і рак риба (14, с. 89) мають узагальнене значення ‘значущість’, тобто надважливість ВОДОРИБОСа для людського існування.

Приядерна зона досліджуваного символу об’єднує образи риб у воді певного типу. Образ риби в бистрій воді простежуємо в ономаціологічній структурі іхтіонома бистрянка звичайна *Alburnoides bipunctatus bipunctatus* (Bloch) (15, с. 38). Свого часу В. Коломієць наголосила принципове положення в етимологізуванні цієї назви: вона пов’язана не з тим, що риба цієї породи швидко рухається, а з тим, що риба цієї породи тримається бистої води [10, с. 44]. Закарпатські назви хариуса рапа, рапан, рапийдан, рапирь В. Куйбіда також пов’язує зі словом рапидни – ‘бистрий, швидкий’ на латині та в південнослов’янських мовах [12, с. 93–94].

Науковці довели давнє походження (праслов’янська доба) конфіксального деривата *obmulъ ‘назва риби’ ← *muliti [16, с. 38] – на

нашу думку, лексикалізованого образу **риби в каламутній воді**. Відбито його і в українській народній пісні, пор.: *Межи двома берегами вода каламутна*, / *Межи двома берегами рибка баламутна*. / *Пане брате, пане брате, будемо ся бити*, / *Бо білявка кого схоче, то буде любити* [14, с. 108]. Зазначмо, що вплив цього образу спричинив хибне етимологізування лексеми **баламút** ‘оселедець’ як похідної від українського дієслова *баламутити*. Цю думку зафіксував ще О. Афанасьєв-Чужбинський: «Коли оселедці йдуть, вони сильно каламутять воду на чималий простір» [1, с. 450]. Насправді ж етимологи трактують іхтіоназvu *баламут* як запозичення з турецької мови (*palamud* ‘вид риби’), яке своєю чергою походить від нгр. *паламіда* ‘тунець’, пов’язаного з гр. *πалаμή* ‘долоня’ [8, с. 124].

На прикладі стійких порівнянь на зразок середньополіських *став як окунь проти води* ‘упертість’, *грається як риба у воді* ‘веселий’, *щасливий як риба у воді* ‘той, кому таланить’ (2, с. 50, с. 72, с. 111) переконаємося в цілісності, неподільності складників компаративем, що входять до структурно-семантичної моделі ‘дієслово на позначення поведінки або прикметник на позначення емоційного стану + як + образ *риби у воді*’. У разі імпліцитного втілення складників семантична структура стійких висловів трансформується, пор.: (*стати*) *як окунь проти води* ‘настійно, вперто, рішуче (про вчинки людини)’ (12, с. 231) – *як окунь прóти воді* ‘упиратися’ (з відтінком зневажливості) (5, с. 112) – *окунем ставáти* ‘рішуче заперечувати щось, протестувати’ (6, с. 175).

Якщо ж основа порівняння втрачає символічне значення, компаративема семантично деформується. Ілюструє цей процес західнополіське стійке порівняння *гуляє як риба по Дунаю* ‘про жінку легкої поведінки’ (7, с. 174). Забуття культурно-національного контексту цілісного складника *риба по Дунаю* спричинило перенесення основного семантичного навантаження на метафоричне значення дієслова **гуляти** – ‘бути в близьких любовних стосунках з ким-небудь’ (з ремаркою *розмовне*) (10, с. 191). Колись від хрестоматійного Глібового «*І щуку кинули у річку ...*» на сторінках українського часопису «Перець» утворили каламбур *І щуку кинули ... зі значенням ‘ошукали’* (пор. *кинути на ба́бки*), знову ж таки зруйнувавши цілісний символ ВОДОРИБОС і перенісши акцент на жаргонне вживання дієслова **кинути**.

Отже, символ ВОДОРИБОС – один з найважливіших у міфологічній свідомості праукраїнців. Його ядерну зону складають міфологеми неподільності стихії, її всепоглинущості й руйнівної сили і водночас потреби в ній як чинника буття. У приядерній зоні символу образи-симбіози із нерозривною єдністю ознак: велика риба ↔ велика вода, бистра риба ↔ бистра вода, баламутна риба ↔ каламутна вода

тощо. Символіку ВОДОРИБОСа зберігають окремі діалектні назви риб і частина іхтіологічної номенклатури. Паремії і власне фразеологізми, поступово втрачаючи міфологемну мотивацію і переходячи від символічного до метафоричних значень, складають периферійну зону символу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Афанасьев-Чужбинский А.** Поѣздка въ Южную Россію (Часть I. Очерки Днѣпра). Санкт-Петербург: Въ типографіи морскаго министерства, 1861. 467 с.
2. **Бирих А. К.,** Мокиенко В. М., Степанова Л. И. Словарь русской фразеологии: историко-этимологический справочник / под ред. В. М. Мокиенко. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 1998. 704 с.
3. **Вакуленко В. Ф.** Грецизми і латинізми в українських фольклорних текстах: дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філол. наук. Київ, 2015. 355 с.
4. **Венжинович Н. Ф.** Актуалізація концепту вода у фраземах російської та української мов: лінгвокультурологічний аспект // «Вода» в славянської фразеології и пареміології: колл. монографія: в 2 т. / науч. ред. Андраш Золтан, Олег Федосов, Сабольч Янурик. Budapest: TINTA KÖNYVKIADÓ, 2013. Т. 1. С. 196–201.
5. **Галаш Г.** Еволюція концепту *риба* в українській мові від фольклорних текстів до «Фізіолога» // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського: зб. наук. праць / наук. ред. Ю. Л. Булаховська. Київ, 2013. Вип. 23. С. 20–28.
6. **Губерначук С.** Трипілля і українська мова. Київ: Фенікс, 2005. 232 с.
7. **Етимологічний** словник літописних географічних назв Південної Русі / І. М. Желєзняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко, О. С. Стрижак (відп. ред.). Київ: Наук. думка, 1985. 253 с.
8. **Етимологічний** словник української мови: у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1983–2012. Т. 1: А–Г / уклад. Р. В. Болдирєв та ін. 1982. 632 с.
9. **Етимологічний** словник української мови: у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1983–2012. Т. 5: Р–Т / уклад. Р. В. Болдирєв та ін. 2006. 704 с.
10. **Коломиец В. Т.** Происхождение общеславянских названий рыб: к IX Международному съезду славистов. Киев: Наук. думка, 1983. 159 с.
11. **Космеда Т. А.** Система репрезентованих аксіологічно маркованих смислів: образ-концепт «вода» (на матеріалі словника «Га-

- лицько-руські приповідки») // Одеський лінгвістичний вісник: зб. наук. праць / голов. ред. Н. В. Петлюченко. 2013. Вип. 2. С. 59–72.
12. **Куйбіда В. В.** Історія вивчення народних назв риб // Наукові записки Вінницького педуніверситету: Сер. «Географія». 2011. Вип. 22. С. 89–95.
 13. **Куйбіда В. В.** Становлення, еволюція міфофауни та її взаємозв'язки із зоологічною термінологією. Режим доступу: [https:// www. base.dnsgb.com.ua/](https://www.base.dnsgb.com.ua/)
 14. **Макарець Ю. С.** Концепт 'вода' в українській мовній картині світу (на матеріалі усної народної творчості) // Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство: зб. наук. праць / за ред. П. Е. Герчанівської. 2013. Вип. 1. С. 106–112.
 15. **Мифы народов мира: энциклопедия: в 2 т. / гл. ред. С. А. Токарев.** Москва: Сов. энцикл., 1988. Т. 2. 719 с.
 16. **Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стовбур.** Запоріжжя; Кривий Ріг: ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2010. 480 с.
 17. **Потебня Ал. Аф.** О нѣкоторыхъ символахъ въ славянской народной поэзіи. 2-е издание. Харьковъ: Изданіе М. В. Потебня, 1914. 243 с.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. **Губерначук С. С.** Українсько-санскритські спорідненості (вибіркове представлення). Київ: Фенікс, 2014. 140 с.
2. **Добролюбожа Г.** Красне слово – як золотий ключ: постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. Житомир: Волинь, 2003. 160 с.
3. **Етнографічний збірник.** Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упоряд. і пояснив др. Іван Франко. Львів: З друкарні Наукового товариства ім. Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1901. Т. Х. Вип. І. (А–Відати). VIII + 202 с.
4. **Історичний словник українського язика: у 2 ч. / за ред. проф. Е. Тимченка.** Харків; Київ, 1930–1932. Т. І. 528 с.; Т. І (Зошит II). С. 529–947.
5. **Кірілкова Н. В.** Словник волинських фразеологізмів. Острог; Рівне: Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2013. 192 с.
6. **Корзониук М. М.** Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика: зб. наук. праць / редкол.: І. Г. Матвіяс та ін. Київ: Наук. думка, 1987. С. 62–267.
7. **Мацюк З.** Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся. Луцьк: Вежа-Друк, 2013. 476 с.

8. **Російсько-український** словник сталих виразів / уклад. І. О. Вирган, М. М. Пилинська; за ред. М. Ф. Наконечного. Харків: Прапор, 2000. 864 с.
9. **Словник** буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
10. **Словник** української мови: в 11 т. / редкол.: Білодід І. К. (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 2: Г–Ж. 1971. 552 с.
11. **Словник** української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28 вип. / відп. ред. Д. Гринчишин. Львів, 1994–2006. Вип. 3: Б–В (Богъ – весъной) / уклад. М. Онишкевич, Р. Осташ, Л. Полюга, О. Федик, М. Чікало. 1996. 252 с.
12. **Ужченко В. Д.**, Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. 5-е вид., перероб. і доп. Луганськ: Альма-матер, 2005. 348 с.
13. **Українські** приказки, прислів'я і таке інше / уклад. М. Номис. Київ: Либідь, 1993. 768 с.
14. **Українсько-російський** і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. Київ: Рад. школа, 1991. 400 с.
15. **Фауна** України: у 40 т. Київ: Наук. думка, 1983. Т. 8: Риби / Ю. В. Мовчан, А. І. Смірнов. Вип. 2 (коропові). Ч. 2. 360 с.

Надійшла до редколегії 29.06.2017